

Суспільство втрачених цінностей

Віктор Огнев'юк,
доктор філософських наук,
професор, член-кореспондент АПН України,
ректор Київського міського
педагогічного університету
ім. Бориса Грінченка

У статті аналізуються витоки сучасних аксіологічних проблем українського суспільства та можливі шляхи формування сучасної ціннісної парадигми.

Ізнання вічного процесу перетворення минулого у сучасне, а сучасного у майбутнє розкриває механізм трансформації раніше існуючої історичної системи взаємодії у нову систему історичної реальності. Якщо за раніше існуючої системи ми бачили лише окремі елементи вияву історичної тенденції, то за нових обставин, коли тенденції визрівають і набувають сталих ознак, вони стають визначальними обрисами часу. Минуле, сучасне і майбутнє майже завжди тісно переплітаються як у житті людини, так і в історії суспільства, сьогодні завжди стає учорашнім днем, але разом з тим у ньому безперестанно зароджується день прийдешній. Не народившись — ти не житимеш, але живучи сьогодні, ти неодмінно звертаєшся до минулих днів, оскільки вони — чи не єдиний ключ до розуміння та осмислення складних процесів сьогодення і майбутнього. Ще Конфуцій, звертаючись до своїх учнів, говорив: "Коли я кажу вам про щось, що відбулося у минулому, ви знаєте, що наступить у майбутньому" (1,39). Важливо навчитися осягненню історії, умінню бачити у минулому зародження нових тенденцій, що можуть суттєво позначатися на розвитку суспільства. Повсякчас ми перекошуємося: минуле це більше час, аніж його сутність у філософському, морально-етичному чи естетичному вимірі. Мудрість, цінності і краса не обмежуються хроносом, не мають часових обмежень добро і зло, оскільки будь-які діяння зберігають інерцію свого впливу на життя та історію через сотні і навіть тисячі років. Ми не знаємо, коли розпочалася і коли може завершитися історія, але нам достеменно відомо, що події, від яких нас відділяють століття, мають безпосередній вплив на сьогодення, більше того, вони можуть і досить часто визначають наше мислення і способи діяльності. Релігійні вірування та філософські концепції наших далеких пращурів і сьогодні зберігають вплив на парадигми цивілізаційного розвитку. Книги, написані тисячі і сотні років тому, символи слова і смисли, передані від одного покоління до іншого, зберігають вплив на формування філософських концепцій світу прийдешніх поколінь. Ще більше взаємопов'язані між собою ідеї, погляди та події суміжних поколінь. І хоча діти досить часто перебувають у конфлікті зі своїми батьками, але тісні узи, що їх пов'язують, набагато міцніші, ніж лінії протиставлення. Становлення найбільш активної частини наших сучасних співвітчизників відбувалося або під впливом комуністичної ідеології, або у період її зламу, що супроводжувалося зміною цінностей і моралі. На руїнах

комунізму досить повільно зводиться морально-етичний храм модерного українського суспільства, яке, за великим рахунком, ще не трансформувалося в українсько-європейський взірець, воно допоки зберігає посткомуністичну та пострадянську інерцію. Відтак уже, здавалося, перегорнута сторінка минулого насправді визначає сучасний стан українського соціуму, як зазначав Сенека: "...пам'ять повертає нам муки страху з минулого" (2,46). Історія черговий раз розігрує з нами злий жарт, залишаючись у полоні стереотипів минулого, суспільство, схоже, знову втрачає свою історичну перспективу. Колишні комуністичні ідеологеми трансформувалися у спотворені моделі мислення і діяльності. Аналізуючи наше минуле і сьогодення, можемо бачити, що сучасна українська дійсність є викривленим відображенням недалекого минулого, а відтак коріння багатьох сучасних проблем варто шукати у попередніх десятиліттях, що є вагомим спонукальним аргументом для їх всебічного та глибокого дослідження. Ми ж зупинимосся лише на найбільш актуальних проблемах, спричинених нашим недалеким минулим, що зберігають значний вплив на перебіг сучасної української історії.

Конфуцій, звертаючись до своїх учнів, говорив: "Коли я кажу вам про щось, що відбулося у минулому, ви знаєте, що наступить у майбутньому". Важливо навчитися осягненню історії, умінню бачити у минулому зародження нових тенденцій, що можуть суттєво позначатися на розвитку суспільства.

Проблема перша. Панування моноідеології та однопартійна політична система сформували у переважної частини суспільства одновимірний світогляд, що виключає будь-яку альтернативу та плюралізм, різноманітність філософських концепцій та шляхів суспільного розвитку. Суспільна практика радянського періоду була позначена тавром надмірної ідеологізації, у її змісті домінували категоричні та наперед визначені оцінки, у ній не було місця довірі, демократичним процедурам вирішення складних суспільно-політичних проблем, діалогу та компромісу, що у свою чергу унеможливило набуття демократичного досвіду, сприяло формуванню психології войовничості та агресії. Гіперболізація класової боротьби, класових відмінностей та класової непримиренності призвели до формування у громадян відповідних стереотипів безкомпромісності, що стало одним із факторів денконсолідації суспільства.

Абсолютизація комуністичної ідеології, на противагу християнським цінностям, призвела до її трансформації в державну релігію, а самої держави — в ідеократичну систему, де тільки вождь, він же безальтернативний "лідер", наділений правом продукувати і трактувати істину, що сприяло формуванню культу вождів, а відтак злочинних способів вирішення суспільних проблем, масової загибелі людей,

порушення їх прав і свобод. Комуністична ідеологія дискредитувала себе, заодно поставила під сумнів продуктивність будь-якої ідеології.

Зважаючи на те, що переважна частина сучасних політиків сформувалася під впливом комуністичної ідеології або у роки зламу радянської системи, вони інерційно привнесли у суспільно-політичне життя комуністичну непримиренність, ментальність боротьбистів, а не творців; це покоління політиків, що не має базових цінностей, оскільки пропаговані моральним кодексом будівника комунізму аксіологеми так і не змогли утвердитися й досить швидко були підмінені прагматичними цінностями доби первинного нагромадження капіталу, а пропонувані суспільству загальнолюдські, національні і громадянські ціннісні орієнтири постійно розмиваються холодними дощами сучасних українських реалій. Зарадити суспільній деморалізації можуть лише системні зусилля усіх чинників суспільства, і насамперед політичного істеблішменту, оскільки саме ця частина суспільства має взяти на себе відповідальність за духов-

Зарадити суспільній деморалізації можуть лише системні зусилля усіх чинників суспільства, і насамперед політичного істеблішменту, оскільки саме ця частина суспільства має взяти на себе відповідальність за духовне здоров'я нації.

не здоров'я нації. Якщо нація не має моральних авторитетів в особі своїх політичних лідерів — це велика перешкода для утвердження моральних засад у суспільстві, оскільки на тлі політичної розбещеності моральні зусилля сім'ї, школи і церкви, спрямовані на повернення суспільства у царину загальнолюдських цінностей, втрачають ґрунт. Проблема морально-етичних засад життєдіяльності суспільства потребує не тільки часу і терпіння, а й сучасної глибоко продуманої, концептуально вивереної гуманістичної доктрини та зусиль усього суспільства, спрямованих на її реалізацію.

Проблема друга. Гіперболізація й виокремлення так званої історичної місії пролетаріату спричинили спотворене уявлення про структуру суспільства та його рушійні сили, про самоцінність фізичної та інтелектуальної праці, роль інтелігенції у суспільстві. Девальвація інтелекту та інтелігентності, знецінення творчого начала призвели до політичного збочення.

Суспільство й до сьогодні залишається у полоні зазначених ідеологем, при цьому варто зауважити, що втратилися цінність і культура будь-якої праці, натомість швидко прижився культ швидкої та легкої наживи. Ні одна політична партія на перманентних виборах, що відбуваються в Україні, не утверджує пріоритет праці, завдяки якій і досягається добробут народу. Заради тимчасового успіху вони культивують споживацтво стосовно держави, обіцяють краще життя уже сьогодні або безмежні блага за рахунок бюджету, відтак стаючи заручниками власного обману; партії та їхні лідери приречені на тимчасовість свого політичного буття, а суспільство — на існування в умовах девальвованих цінностей та постійної невизначеності у стратегії розвитку.

У нас і досі не усвідомлюється та не переводиться у площину практичної політики виокремлення ключової ролі інтелектуальної праці, освіти і науки для забезпечення поступу сучасного суспільства. У суспільстві немає розуміння того, що інтелект — найбільш сучасне та найбільш ефективне знаряддя праці. Варто зазначити, що у порівнянні з радянським періодом суспільство, у сенсі пріоритетності освіти і науки, не зробило жодного суттєвого кроку вперед, за винятком переходу до

12-річної загальної середньої освіти та збільшення кількості студентів, що, на жаль, не супроводжується відповідними якісними змінами. Становище може змінити лише реалізований пріоритет освітньої та науково-технічної політики, створення сучасної системи нарощення сукупного національного інтелекту та ефективне використання продуктів його діяльності.

Проблема третя. Суперечності між теоретичними засадами комуністичної ідеології та практикою комуністичного експериментування, з одного боку, моральними устоями дорадянських поколінь та поколінь, інфікованих комуністичною ідеологією, — з іншого, у поєднанні з войовничим атеїзмом закріпили розрив між офіційною виховною доктриною і традиціями родинного виховання, а відтак поглибили проблему конфлікту поколінь та розриву культурної спадковості.

В Україні сформувалося декілька поколінь, які жили в умовах постійної зміни ціннісних орієнтирів, упродовж ХХ століття такі зміни відбувалися чи не кожного десятиліття. Втрата цінностей є однією з основних причин, що гальмує процес

об'єднання різних поколінь, верств і соціальних груп населення та мешканців різних регіонів у цілісний організм суспільства. Деконсолідація суспільства є перпоною для продукування та загальнонаціонального сприйняття національної ідеї. Разом з тим політичні сили та їхні лідери виявилися неспроможними реалізувати загальнонаціональний об'єднаний проект. Дотримуючись різновекторної орієнтації, вони доволі часто забувають про необхідність постійного дотримання українського вектора у своїй політичній діяльності. Цілком закономірною є відмінність політичних пріоритетів політичних партій, але лише за невеликим винятком можемо говорити про відмінності ідеологічні, як правило, вони не мають виразного оформлення, за винятком орієнтації: Схід — Захід. Останнє пояснюється переважно електоральними чинниками. Ціннісна розмитість, характерна для суспільства у цілому, негативно позначилася і на його політично структурованих інститутах. Сукупність зазначених факторів та відсутність історичного досвіду щодо реального вибору лідерів та політичних партій суттєво впливає на політичну ситуацію в державі, адже суспільство, яке не виробило оцінних критеріїв політичного лідерства, постійно піддається на маніпуляції та технології, застосовувані під час виборів. Як наслідок — політична нестабільність та постійне загострення політичного протистояння, дешевий, але дуже дорогий для народу, у сенсі втрачених можливостей, популізм.

Одним із ключових завдань для сучасного суспільства є забезпечення умов для культурної спадковості поколінь, що можливо на основі загальноприйнятних цінностей. У цьому сенсі ключова роль може належати політичним партіям нового типу, фундаментом яких буде не вузька ідеологічна, а широка платформа культури, що сприятиме національній консолідації. На противагу ідеології, що підкреслює відмінності та звужує соціальну базу партій, культура, як цивілізаційна основа, дає партіям можливості для широкого маневру, урахування проблем різних верств населення, що може змінити роль партій у суспільстві ХХІ ст.

Проблема четверта. Надмірна бюрократизація радянської системи, копіювання організаційних структур комуністичної партії та методів її діяльності громадськими організаціями спотворювали їх покликання та унеможлилювали набуття досвіду, необхідного для розвитку справжнього врядування, участі у вирішенні існуючих проблем громад та об'єднань громадян за межами панівної ідеології.

Відсутність інститутів, традицій і культури громадянського суспільства та відповідних механізмів громадянської взаємодії стали гальмом на шляху становлення незалежної держави, оскільки це ускладнювало розмежування відповідальності між суспільством і державою. Таке розмежування україн необхідне, оскільки в Україні допоки не подолано сформовану радянською бюрократією тотальну залежність громадянина від держави. Варто зауважити, що закономірно, після багатьох років бездержавності, культове ставлення значної частини населення до відновленої національної держави, як би це парадоксально не звучало, але до певної міри продовжило радянську традицію державопоклонництва, що також пригальмувало становлення громадянського суспільства. Громадяни, на жаль, не усвідомлюють, що саме вони є головними суб'єктами суспільних відносин, і їхня самоорганізація у вирішенні актуальних для громади питань є одним із найважливіших засадничих принципів громадянського суспільства, а створені ними інститути громадянського суспільства є гарантими їхніх прав, вони також виконують важливу регулятивну функцію щодо конструктивного розв'язання конфліктів та захисту груп, що мають різні інтереси.

Відтак у нових історичних умовах суспільство має докладати зусиль для підготовки громадян до функціонування та використання механізмів, властивих для сталого громадянського суспільства. Цю роль певною мірою узяла на себе система освіти, започаткувавши концепцію громадянської освіти, проте зусиль лише освітянської сфери недостатньо, адже вона не може охопити усі верстви населення, у той час як нагальною є потреба його самоорганізації за місцем проживання, оскільки середовище життєдіяльності людини є однією з найскладніших суспільних проблем. Роздержавлення функцій управління на різних рівнях може стати вагомим поштовхом для розвитку інститутів громадянського суспільства. Відтак держава може вивільнити колосальний ресурс для розв'язання проблем національної безпеки і оборони, освіти, науки, нових технологій, екології та здоров'я нації.

Проблема п'ята. Історично так склалося, що в Україні, за винятком Київської Русі та короткотривалих періодів у XVII та XX століттях, влада завжди сприймалася як чужа, априорі їй не довіряли. Історія Радянського Союзу значно поглибила цю проблему, оскільки це була історія боротьби влади з народом. Окрім того, необхідно мати на увазі, що будь-яка посадова особа, починаючи із сільського голови і закінчуючи генеральним секретарем партії, не обиралася за кредитом довіри, а нав'язувалася від імені партійної номенклатури. Народ не мав підстав для довіри владі, що призначалася, відчужуючи її від себе.

Практика, що склалася у колишньому Радянському Союзі із викриттям ворогів у середовищі найвищого партійно-державного керівництва, а також на рівні установ, організацій, підприємств, міст, районів, областей і республік, закріпила недовіру на рівні менталь-

ності. Владу боялися, але ніколи не поважали, хоча окремі сентименти мали вияв. Проблема довіри до влади не втратила своєї актуальності і сьогодні, оскільки українська влада є досить послідовною у корупційних скандалах та боротьбі владних інституцій між собою. Зазначене призводить до поступової втрати моральної легітимності органів державної влади, що у свою чергу може спричинити некерованість розвитку подій. Тільки моральна влада може управляти державою, в усіх інших випадках влада править. На жаль, перед суспільством постало майже шекспірівське питання: демократія чи диктатура, що означає мати моральну владу на основі довіри, або влада остаточно деморалізується і перейде до інших способів правління.

Проблема шоста. В умовах домінування державної форми власності та планової економіки в суспільстві сформувалася психологія надлишкової економічної залежності від держави, безгосподарності, марнотратства та безвідповідальності, що унеможлилювало набуття підприємницького досвіду та культивувало економічну пасивність, спричинило бідність та розгубленість переважної частини громадян в умовах переходу до приватної власності та конкурентної ринкової економіки.

Спотворене економічне мислення та період первинного нагромадження капіталу породили низку нових проблем, що засвідчили відсутність стратегії економічного розвитку країни, втрату державою своїх регуляторних функцій. Суспільству україн необхідно подолати "комплекс безвласності", що упродовж 70 років формувався комуністами відповідно до ленінських заповітів, та забезпечити перехід до нового економічного світогляду на основі поєднання цінностей лібералізму і соціального партнерства. Гострою є необхідність опанування стратегії управління наявними ресурсами, визначення і реалізації пріоритетів, залучення до управління економікою нової генерації, свідомість і практичний досвід якої не зазнавали впливу так званої планової економіки.

Проблема сьома. Пролетарська інтернаціоналізація суспільної свідомості негативно позначилася на розвиткові національної культури, призвела до формування у громадян індиферентного ставлення до національних цінностей, сформувала готовність до сприйняття і продукування переважно масових форм культури, що не пов'язані з одвічними духовно-культурними цінностями народу.

Практично повне ігнорування культури побуту, домінування "психології гуртожитку" та радянська модель культури споживання призвели до втрати цілого пласта традиційної національної духовної і побутової культури. Житло і побут, дороги і транспорт, охорона здоров'я, їжа та екологія, комунальне господарство і сфера послуг потребують нового культурного рівня.

Проблема восьма. Політика пригнічення особистості та беззаперечне підпорядкування меншості колективній волі сформували зверхнє ставлення до людини, яка втрачала свою самість, розчиняючись у "масах", "класах", "пролетаріаті", "прошарку", "електраті", і призвели до знецінення людини та її життя, а суспільство — до межі гуманітарної катастрофи. Мільйони загублених життів, вироки без суду і слідства, зруйновані сім'ї, осиротілі діти, тортури, страти і табори за так звану "ідеологічну чистоту" маніакальної ідеї та задоволення амбіцій купки авантюристів. Так було у недалекому минулому, але й

сьогодні про людину згадують лише під час виборів, а цінністю вважається не власне Людина, а лише її електоральний голос, бо як інакше пояснити тисячі смертей на дорогах, поширення алкоголізму та СНІДу, туберкульозу, постійні техногенні загрози. Де турбота про малога чи великого українця? Де сучасна гуманістична політика? Людина варта того, щоб шанувалася її гідність хоча б на елементарному побутовому рівні: чистою питною водою, наявністю відповідних вбиралень, під'їздів і ліфтів, тротуарів і доріг, безпечного транспорту, а також елементарною повагою у різноманітних конторах, що живуть за рахунок спланиваних громадянами податків і тарифів.

Людина для держави має стати безальтернативною цінністю, оскільки держава лише тоді має сенс, якщо підпорядковує усю свою діяльність інтересам людини. Відтак одним із найголовніших пріоритетів держави має стати повернення до людини.

Проблема дев'ята. Підпорядкованість економіки ідеології та потребам військово-промислового комплексу призвели до зміщення пріоритетів у розвитку суспільства, сформували спотворені стереотипи інтернаціонального обов'язку та жертвовності заради утвердження сумнівних ідей соціалізму, породили негативне ставлення до окремих держав та міжнародних організацій, позбавили громадян досвіду комунікації з громадянами різних країн, сформували концепцію світу як ворожого оточення.

Така спадщина у сукупності із проблемами періоду суспільно-політичних трансформацій і відновлення української державності, невизначеність у зовнішній політиці та посилення інформаційного впливу російських засобів масової інформації дезорієнтували значну частину населення або ж сприяли укоріненню громадянського нігілізму, що перешкоджає громадянській самоідентифікації.

Проблема десята. За роки панування радянської влади було повністю втрачено механізми, які відомий російсько-американський філософ і соціолог Питирім Сорокін називав механізмами соціального тестування, селекції, фільтрації або аристократизації суспільства, тобто систему фізичного, морального та інтелектуального відбору підростаючого покоління (4,405—424). Звісно, може бути різне ставлення до концепції відомого філософа, але важко спростувати його переконаність у тому, що нехтування моральними засадами

приводить до поповнення вищих ешелонів влади людьми, які "демонструють ... помітну моральну слабкість: жадібність, корупцію, демагогію, сексуальну розпусту, прагнення до нагромадження матеріальних благ (часто за рахунок громадських і моральних цінностей), нечесність, цинізм і "плутократію" (4,415).

Втрата моральних регуляторів відбору політичної еліти сприяє потраплянню до найвищих щаблів державної влади малоосвічених людей, які не засвоїли базових цінностей та найважливіших елементів культури. Навіть у порівнянні з радянським періодом, коли селекція здійснювалася на ідеологічній основі, нинішнє становище у царині кадрової політики є програвшим, оскільки воно позбавлене будь-якої логіки. Втрати держави від некомпетентного управління важко виміряти, разом з тим необхідно мати на увазі, що збитки помножуються у декілька разів, якщо до дефіциту професіоналізму додається патріотична індиферентність та відсутність громадянської позиції державного службовця. У сучасному суспільстві якість життя значною мірою залежить від того, що роблять державні службовці, оскільки вони, за твердженням британського психолога Дж. Равена, "... є головними виробниками нашого благополуччя" (3,98).

Звісно, що проблеми українського суспільства не вичерпуються лише означеними вище, та й порядок їх подання може бути іншим, я ж прагнув до показу однокореневих проблем, що впливають із сучасних аксіологічних реалій. А реальність така, що, на перший погляд, не надто суттєві чинники, як виявляється, відіграють системорушні або системотворчі функції. Саме така роль цінностей у суспільстві, адже цінності є системоутворювальним ядром культури. Відтак суспільство, насамперед, має визначитися із системою ціннісних координат і послідовно їх прививати усім членам суспільства. Винятково важливою у цьому сенсі є місія освіти, але за відсутності відповідного середовища, у якому культивуються цінності, освіта не зможе реалізувати свою місію.

Загалом становище не безперспективне, оскільки у суспільстві завжди є певна когорта моральних авторитетів, які за сприятливих обставин виявляють спроможність змінити його, окрім того, може спрацювати і фактор самозбереження суспільства від сповзання у безодню деморалізації, адже народ завжди морально сильніший від своїх правителів.

Людина для держави має стати безальтернативною цінністю, оскільки держава лише тоді має сенс, якщо підпорядковує усю свою діяльність інтересам людини. Відтак одним із найголовніших пріоритетів держави має стати повернення до людини.

Література

1. Беседы и суждения Конфуция. — СПб.: ООО "Издательство "Кристалл"", 1999.
2. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луція/ Пер. з латин. А. Содомори. — К.: Основи, 1999.
3. Равен. Дж. Компетентность в современном обществе :

выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. — М., "Когито-Центр", 2002.

4. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992.

Огневьюк В. Общество утраченных ценностей

В статье анализируются истоки современных аксиологических проблем украинского общества и возможные пути формирования современной ценностной парадигмы.

Ognevyuk V. Society of the lost values

The article is devoted to the assaying of the sources of modern axiological problems in Ukrainian society and potential approaches of actual significant paradigm producing.

